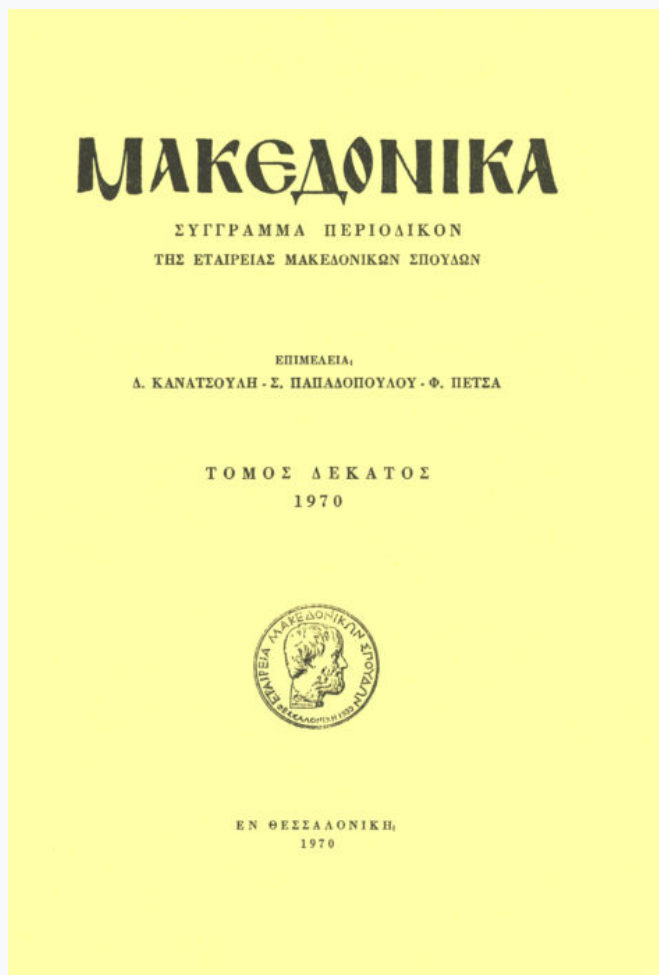


Μακεδονικά

Τόμ. 10, Αρ. 1 (1970)



Ν. Π. Δελιαλή, τ. Εφόρου Δημοτικής Βιβλιοθήκης
Κοζάνης, Διαθήκαι ευεργετών της πόλεως
Κοζάνης

Γιάννης Τσάρας

doi: [10.12681/makedonika.802](https://doi.org/10.12681/makedonika.802)

Copyright © 2015, Γιάννης Τσάρας



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσάρας Γ. (2015). Ν. Π. Δελιαλή, τ. Εφόρου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, Διαθήκαι ευεργετών της πόλεως Κοζάνης. *Μακεδονικά*, 10(1), 313–315. <https://doi.org/10.12681/makedonika.802>

ρωσόφιλοι καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται εἰς τὸν Ρῶσον συγγραφέα Ἀλέξη Ρούσο, ὁ ὅποιος εἶχε διακηρύξει ὅτι ἡ Μολδαβία πρέπει νὰ διοικηθῇ ἀπὸ τοὺς Μολδαβοὺς καὶ ὅτι «οἱ Ἑλληνας μόνον ἔμποροι μποροῦν νὰ εἶναι».

Ι. Κ. ΒΑΣΙΛΑΚΑΚΗΣ

Ν. Π. Δελιαλῆ, τ. Ἐφόρου Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, Διαθήκαι εὐεργετῶν τῆς πόλεως Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σ. η' + 55 + 35 πίνακες ἐκτὸς κειμένου.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ὁ κ. Δελιαλῆς ἐκδίδει διαθήκες εὐεργετῶν τῆς Κοζάνης. Παλιότερα (βλ. Ν. Π. Δελιαλῆ, Ἀναμνηστικὴ εἰκονογραφημένη ἐκδοσις Παύλου Χαρίση μετὰ ἱστορικῶν σημειώσεων περὶ τῶν ἐν Οὐγγαρία καὶ Αὐστρία Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων, τ. 1, Κοζάνη 1935) ἐξέδωκε τὶς διαθήκες τῶν Ἀλ. Χαρίση (ἑ.ἀ., σ. 10), Παύλου Χαρίση (σ. 19-27), Δ. Παγούνη (σ. 72γ), Γεωργ. Λασσάνη (σ. 74-76), Ἰωάννου Μουράτη (σ. 95-100) καὶ Χαρίσ. Μούκα (σ. 115). Λίγο ἀργότερα ἐξέδωκε τὴ διαθήκη τοῦ γνωστοῦ ἀγωνιστῆ τοῦ Εἰκοσιένια Ν. Κασομούλη (βλ. «Ἡ ἰδιόγραφος διαθήκη τοῦ Νικολάου Κ. Κασομούλη (1795-1891), ΔΙΕΕ τ. 14 (1966), σ. 314-341). Ἀλλὰ καὶ στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ «Κατάλογος ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης», τ. 2, Θεσσαλονίκη 1964, σ. θ'-ια', βρίσκουμε ἀποσπάσματα ἀπὸ διαθήκες ἢ ἀπὸ ἄλλα δωρητήρια ἔγγραφα διαφόρων δωρητῶν ἢ ἄλλων Κοζανιτῶν, πού ξόδεψαν γιὰ τὴν ἐκδοσὴ βιβλίων (στὸ ἴδιο, σ. η').

Στὸ νέο ἔργο τοῦ ὁ κ. Δελιαλῆς δημοσιεύει μιὰ διαθήκη τοῦ ἐπισκόπου Σερβίων καὶ Κοζάνης Βενιαμίν (1815-1849), σ. 1-9, μιὰ τοῦ Κ. Δ. Τακιατζῆ (1812-1896), σ. 10-23 καὶ δύο διαθήκες μ' ἓναν κωδικέλλο τοῦ Κ.Δ. Δρίζη (1852-1927), σ. 24-41.

Ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐκδότη δὲ σταματᾷ μόνον σ' αὐτὲς τὶς διαθήκες. Σημειώνει—ἔξω ἀπὸ πολλὰς ἄλλες—ἀκόμα ὀχτὼ καὶ μάλιστα δίνει καὶ ἀποσπάσματα τοὺς, ἐπειδὴ παρουσιάζουν ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ περιμένουν τὸν ἐκδότη τους. Μ' αὐτὸ ἴσως ὁ κ. Δελιαλῆς θέλει νὰ τονίσῃ τὴ σημασίαν, πού ἔχουν οἱ ἄλλες ἀνέκδοτες διαθήκες, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπενθυμίσῃ στοὺς νεώτερους ἱστοριοδίφες τὸ καθήκον τοὺς γιὰ τὰ ἀνέκδοτα κείμενα, πού κρύβει τὸ ἀληθινὰ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης.

Σχετικὰ μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐκδόσεως παρατηροῦμε πὼς σὲ κάθε διαθήκῃ ὁ ἐκδότης δίνει πρῶτα τὴ βιογραφία τοῦ εὐεργέτη, πού ἀντλεῖ πάντα ἀπ' τὰ ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως καὶ τοῦ Δήμου Κοζάνης, καθὼς καὶ ἀπὸ προφορικὰς ἐιδήσεις καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο μὲ πολλὰ καὶ ἀξιοσημεῖωτα σχόλια καὶ βιβλιογραφία. Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, πού ἀναφέρεται στὰ κείμενα καὶ τὰ βοηθήματα, ὅσα μεταχειρίστηκε, καθὼς καὶ εὐρετήριο πινάκων ὀνομάτων, τόπων, πραγμάτων, καὶ λέξεων. Τέλος προσθέτει καὶ ἓνα Παράρτημα μὲ «πίνακες εἰκόνων»—ἐδῶ συνεχίζει κάτι πού ἄρχισε μὲ τὸν «Κατάλογο ἐντύπων» κ.λ. τ. 2—ἔξω ἀπ' τὸ κείμενο.

Ὁ κ. Δελιαλῆς ἔχει ἐκδόσει τὶς διαθήκες αὐτὲς μὲ σκοπὸ «...ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὰ ὡς ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ χρησιμεύσουν εἰς τοὺς ἐπιγενομένους ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησην» (σ. ε'). Δὲ θὰ σχολιάσω τὸ δεύτερο σκοπὸ τοῦ ἐκδότη, ὅσο κι ἂν αὐτὸς εἶναι εὐγενικός, καὶ δείχνει τὸ βαθμὸ τῆς ἀνθρωπιάς μας καὶ τῆς κοινωνικῆς μας εὐθύνῃς, εἴτε φτωχοὶ εἴτε ἀρχόντοι εἴμαστε. Θὰ σταματήσω ὁμῶς στὸν πρῶτο, στὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα.

Ἡ διοίκηση τῶν Κοινοτήτων μας στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἡ ὀργάνωσις τῆς οἰκονομίας τοὺς καὶ οἱ σχέσεις τοὺς μὲ τὴν Εὐρώπην, ἡ συντήρησις τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἡ ἱδρυσις καὶ συντήρησις τῶν σχολείων τοὺς ἔπειτα οἱ ἑλληνικὲς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ οἱ σχέσεις τοὺς μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἑλληνισμὸς ὁλόκληρος προβάλλει ἀπὸ κάθε σελίδα

τῶν κειμένων αὐτῶν, μ' ὅλο τὸ τοπικὸ τους χρῶμα, ποὺ φαίνεται πὼς τὰ ἐπηρεάζει. Ἡ παραγωγὴ τῆς βιοτεχνίας της, ὅπως τὴν βλέπουμε στὴν ἐπίπλωσιν τοῦ σπιτιοῦ καὶ στὰ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ μας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, παρουσιάζουν ὄχι μονάχα εἰδικὸ μὰ καὶ γενικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀγκαλιάζουν ἐδῶ ὀλόακρη τὴ σκληρωμένη πατρίδα μας, ἐνῶ στὶς ἑλληνικὲς παροικίαις τοῦ ἐξωτερικοῦ βλέπουμε τοὺς Κοζανίτες νὰ δροῦν σὲ πολλοὺς τομεῖς καὶ προπάντων στὸν ἐμπορικὸ καὶ τὸν πνευματικὸ.

Βέβαια οἱ ἐργασίαι τοῦ Νίκου Δελιαλιῆ ἔχουν κέντρο τὴν Κοζάνη· ἀπ' αὐτὴν ξεκινοῦν καὶ αὐτὴν θέλουν νὰ προβάλουν. Ἔχουν δηλαδὴ, ὅπως εἶπα, χρῶμα τοπικὸ καὶ μάλιστα πολὺ ἐντονο. Αὐτὸ ὁμῶς εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερό τους πλεονέκτημα, γιατί ἡ τοπικὴ ὁρασίαι μὲ τὴν περιορισμένη της ἄπλα βοηθαί τὸν ντόπιον ἐρευνητὴ νὰ ἰδῇ καὶ νὰ βαθύνῃ τὰ πράγματα ἀπὸ κάθε μεριά, ὥστε νὰ δώσῃ κάτι καλομελετημένο καὶ ἀποτελειωμένο. Ὁ μυαλωμένος νοικοκύρης μπορεῖ καὶ βλέπει πάντα καλύτερα καὶ ἔξερει τὸ δίχως ἄλλο πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅτι μπορεῖ νὰ ἰδῇ ὁ μουσαφίρης, ὅσο παιδευμένος καὶ σοφὸς κι ἂν εἴναι αὐτός. Καὶ ἡ παρατήρησις αὐτὴ ἔχει τὴ μεγαλύτερη τῆς πέρασι γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Νίκου Δελιαλιῆ.

Ἀλλὰ ὁ Δελιαλιῆς θέλοντας νὰ τοποθετήσῃ τὴν Κοζάνη τοῦ μέσα στὴ νεώτερη ἱστορία μας δημοσίευσεν καὶ ἄφησεν τὰ κείμενα νὰ μιλήσουν μόνα τους γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς ρόλου καὶ στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Βόρεια Ἑλλάδα, μὰ προπάντων στὴν Αὐστρία καὶ στὴν Οὐγγαρία, ὅπου ἡ Κοζάνη μὲ τὰ πιὸ ἐξυπνα καὶ τὰ πιὸ δραστήρια παιδιά της γίνεται βασικὸς συντελεστής στὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξιν καὶ τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς οἰκονομίας τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ὅμως παράλληλα μὲ τὴν οικονομικὴ δραστηριότητα οἱ Κοζανίτες καλλιεργοῦν καὶ τὰ γράμματα, βοηθῶν ἔτσι τὴ φῶτιση τοῦ Γένους καὶ προετοιμαζοῦν καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους τὸ Εἰκοσιένα. Ἀλλὰ οἱ Κοζανίτες καὶ σὰ δάσκαλοι βοηθοῦν στὴ διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξιν τῶν χωρῶν ποὺ τοὺς φιλοξενοῦν. Τὰ κείμενα ποὺ ἐξέδωκε ὡς τὰ σήμερα ὁ Δελιαλιῆς δείχνουν πὼς οἱ Κοζανίτικες παροικίαις τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ρίχνουν ἕνα δυνατό καὶ ἀβασίλευτο φῶς πρῶτ' ἀπ' ὅλα βέβαια στῆς Κοζάνης τὴν ἱστορία, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο στὴν ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐξάλλου ὁ Δελιαλιῆς ἐδῶ δὲν κάνει ἱστορικὴ σύνθεσις· δημοσιεύει ἀνέκδοτο καὶ παραμυρημένο ἱστορικὸ ὑλικό, ποὺ τὸ σέβεται σὰν κάτι ἱερὸ καὶ ἀπὸ δὴ ἀναβρύζει ἡ λαχτάρα τοῦ τὸ ὑλικό αὐτὸ νὰ τὸ δημοσιέψῃ καὶ νὰ τὸ δώσῃ, ὅσο γίνεται ἀνόθευτο, στὴν ἱστορικὴ ἐρευνα. Κι αὐτὸ εἶναι μεγάλο εὐτύχημα. Μὲ τὸν καιρὸ τὸ ὑλικό αὐτό, δεῖν τὸ μελετήσῃ ὁ εἰδικὸς ἐρευνητής, θὰ περάσῃ καὶ στὴν ἱστορικὴ σύνθεσις. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ βρισκείται ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Δελιαλιῆ.

Στὰ βιβλία τοῦ ὁ Νίκος Δελιαλιῆς συνηθίζει νὰ βάζῃ εἴτε ἀνάμεσα στὸ κείμενο εἴτε νὰ προσθέτῃ στὸ τέλος σὰν Παράρτημα διάφορες φωτογραφίες ἀπὸ πρόσωπα, ποὺ ἔχουν συνδέσει τὴ δράσιν τους καὶ τ' ὄνομά τους μὲ τὴν ἱστορία τῆς Κοζάνης. Κι εἶναι αὐτὲς φωτογραφίες ἀπὸ δεσποτάδες, ἀπὸ πρόκριτους, ἀπὸ δήμαρχους, ἀπὸ εὐεργέτες, ἀπὸ δωρητὰς καὶ ἀπὸ ἄλλα πρόσωπα, ποὺ ὠφέλησαν τὴν Κοζάνη· ἄλλες φωτογραφίες πάλι εἶναι ἀπὸ κτήρια ἢ ἄλλα ἔργα λογῆς-λογῆς, ποὺ δείχνουν στὴν πράξιν τὰ γενναῖα φρονήματα τῶν προσώπων αὐτῶν, καθὼς καὶ φωτογραφίες ἀπὸ σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ποὺ δένονται καὶ αὐτὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Κοζάνης.

Ἡ ἐμπνευσὴς αὐτὴ τοῦ κ. Δελιαλιῆ, ὅσο κι ἂν δὲν εἶναι πρωτότυπη, εἶναι ὁμῶς πολὺ εὐγενικὴ καὶ ἡ σκέψιν τοῦ φωτεινῆς. Οἱ φωτογραφίες μὲ τὴν ἐπικαιρότητα τους ζωντανεύουν τὰ περιστατικὰ καὶ τοὺς δίνουν φρεσκάδα καὶ ὁμιλητικότητα. Ἀφοῦ μάλιστα μὲ ὅλα τοῦ τὰ ἔργα ὁ κ. Δελιαλιῆς θέλει νὰ δώσῃ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη πληρότητα στὴν ἱστορία τῆς Κοζάνης καὶ αὐτὸς εἶναι πάντα ὁ βασικὸς τοῦ σκοπός, οἱ φωτογραφίες αὐτὲς δίνουν ἕνα ἰδιαιτέρο βάρος στὸ σκοπὸ αὐτό.

Ἡ ἐπίμονη ὁμῶς αὐτῇ προσπάθεια τοῦ κ. Δελιαλῆ δημιουργεῖ στὸ Δῆμο Κοζάνης τὸ μεγάλο χρέος, ὅλες αὐτὲς τὶς φωτογραφίες νὰ τὶς συγκεντρώσῃ—τὰ κλίσε εἶναι πιά ἔτοιμα—καὶ νὰ τὶς ἐκδόσῃ σ' ἓνα Ἱστορικό Φωτογραφικό Λεύκωμα, ποὺ θὰ δίνῃ ὅσο τίποτ' ἄλλο μερικὰ στιγμιότυπα σπαρταριστὰ ἀπ' τὴ ζωὴ τῆς πολιτείας του τῶν τελευταίων ἑκατὸ χρόνων καὶ πολλὰ περισσότερα ἀπ' τὴ σύγχρονη ἱστορία τῆς. Ἐστὶ τὸ ἱστορικό αὐτὸ Λεύκωμα θὰ ἔχῃ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Κοζάνης ἀξία ἀνάλογη μετὰ τὴν ἀξία ποὺ ἔχουν τὰ ἔργα τοῦ κ. Δελιαλῆ. Μπορῶ νὰ πῶ μάλιστα πῶς ὁρισμένες σελίδες τῆς σύγχρονης ἱστορίας τῆς Κοζάνης, ποὺ μετὰ τὸν καιρὸ θὰ ξεθωρίαζάν καὶ θὰ καταντούσαν σιγὰ-σιγὰ κρύες εἰδήσεις, τὸ ἱστορικό φωτογραφικό αὐτὸ Λεύκωμα θὰ τὶς ζωντανεύῃ καὶ θὰ τοὺς δίνῃ μιὰν ἀγέραστη ἐπικαιρότητα.

Εἶναι λοιπὸν καλοπρόσδεχτο στὴν ἱστορικὴ ἐπιστῆμην καὶ τὸ νέο ἔργο «Διαθῆκαι Εὐεργετῶν τῆς πόλεως Κοζάνης» τοῦ Νίκου Δελιαλῆ. Μετὰ τὴ μεγάλην τοῦ ψυχῆ καὶ τὸ εἰδικό του σκαρὶ ὁ Δελιαλῆς μπόρεσε, χωρὶς νὰ φοβηθῇ καμιά θυσία, νὰ περιμαζέψῃ ἀπὸ παντοῦ, ὅπου τὸ βρῆκε σὲ μπουντρούμια, σὲ παλιὰ σεντούκια, σὲ μεσάντρες, σὲ ταβάνια, τὸ πολὺτιμο ἱστορικό ὕλικό τῆς Κοζάνης καὶ νὰ τὸ δημοσιέψῃ γιὰ νὰ τὸ προσφέρῃ στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐπιστήμης. Κι ἔτσι ἔχουμε 39 πνευματικά του τέκνα, ποὺ μιλοῦν καὶ γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Κοζάνης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν μεγάλην τοῦ ψυχῆ, τέκνα ποὺ θὰ τὰ ζήλευαν πολλοὶ ἄλλοι, ἀκόμα καὶ μεγαλόσχημοι. Ἀλλὰ καὶ εἶναι πάλι ἡ μεγάλη τοῦ ψυχῆ, ποὺ ἄστραψε καὶ φώτισε τὸ νοῦ του, ὥστε ὅλο αὐτὸ τὸ ἱστορικό ὕλικό νὰ τὸ δημοσιέψῃ μετὰ καιρὸ καὶ κόπο, δίχως νὰ τὸ παραλλάξῃ, καὶ νὰ τὸ δώσῃ μόνο μετ' ἀπαραίτητα συμπληρώματα καὶ σχόλια, ἔτοιμο πῆξ, στὸν ἐρευνητὴ.

Γι' αὐτὸ καὶ μπορῶ νὰ πῶ πῶς ὁ Ἑπαινὸς ποὺ τοῦ ἔδωσε ἡ Ἀκαδημία τῆς Ἀθῆνας εἶναι ὁ πλὴν πετυχημένος ποῦ ἔδωσε αὐτῇ σὲ πνευματικὸν ἐργάτῃ τοῦ τόπου μας. Ὁ Ἑπαινὸς αὐτὸς τίμησε βέβαια τὸν Νίκο Δελιαλῆ, ὁμῶς τίμησε ἀκόμα περισσότερο καὶ τὴν ἴδια τὴν Ἀκαδημία γιὰ τὴν εὐθυκρισίαν τῆς στὴν περίπτωσιν Δελιαλῆ.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ

Εὐαγγέλου Κωφοῦ, Ἡ Ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878. Ἀνέκδοτα προξενικά ἔγγραφα μετὰ συντόμου ἱστορικῆς ἐπισκοπῆσεως (Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀριθ. 104), Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σελ. ιβ' + 372, χάρτης 1.

Εἶναι περίεργο καὶ ταυτόχρονα λυπηρὸ τὸ γεγονός ὅτι σημαντικὰ κεφάλαια τῆς νεώτερης ἱστορίας μας δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθῇ συστηματικὰ καὶ δὲν ἔχουν καταλάβει τὴ θέση ποὺ τοὺς ταιριάζει σ' αὐτήν. Ἡ μερικὴ αὐτὴ ἀδιαφορία εἶναι ἀδικαιολόγητη καὶ ἐπιζήμια ἀπὸ ἐθνικὴ ἄποψη, γιατί μένουν σκοτεινὰ ὁρισμένα γεγονότα, ποὺ εἶχαν σοβαρὰς συνέπειες, ἄσκησαν οὐσιαστικὰς ἐπιδράσεις στὰ μετέπειτα χρόνια καὶ συνδέθηκαν μετὰ τὶς τύχες τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῆς Μακεδονίας. Ἐστὶ πολὺ λίγες ἦταν οἱ γνώσεις μας σχετικὰ μετὰ τὴν ἀγωνία, τοὺς πόθους καὶ τὶς ἐλπίδες, τὶς διαμαρτυρίες καὶ κυρίως τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς σοβαρῆς κρίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος τῶν ἐτῶν 1875-1878, ἡ ὁποία παρὰ λίγο θὰ ἔδινε σλαβικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς Ἀνατολῆς, σὲ βάρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν περιώνυμην συνθήκην τοῦ Ἀγίου Στεφάνου. Μόλις πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ὅστερ' ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀρχείου τοῦ Στεφ. Νικ. Δραγούμη¹, γνωρίσαμε τὴν Μακεδονικὴ Ἐπανά-

1. Ἀρχεῖον Στεφάνου Νικ. Δραγούμη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1878 στὴν Μακεδονία. Εἰσαγωγὴ καὶ ἐπιμέλεια Ἰωάννου Σωτ. Νοτάρη, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 444 (Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀριθ. 85).